

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

“मराठवाड्याच्या आर्थिक विकासात कृषीची भूमिका”

संशोधक विध्वार्थिनी
विजयालक्ष्मी अशोक पाडेवार^१

अर्थशास्त्र विभाग,
लाल बहादूर शास्त्री वरिष्ठ महाविद्यालय परतूर,
जि. जालना

संशोधक मार्गदर्शक
डॉ. बी. डी. खंदारे^२

प्राचार्य,
लाल बहादूर शास्त्री वरिष्ठ महाविद्यालय परतूर,
जि. जालना.

प्रास्तावना : (Introduction)

भारतातील पर्जन्यमान समशितोष्ण कटीबंधात मोडतो. भारतामध्ये तीन ऋतु पडतात. उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा प्रत्येक ऋतुचा कालावधी चार चार महिन्याचा असतो. याला कारणीभूत हिमालय पर्वत आहे. भारत हा कृषी प्रधान देश असल्यामुळे येथील शेतीवर जवळपास बहुतांश लोक अवलंबून आहे. या देशात प्रचंड लोकसंख्या असल्यामुळे त्याचबरोबर प्रचंड बेकारी, दैववादी जनता, अंधश्रद्धा, गरिबी, भ्रष्टाचार, रोजगाराच्या संधी अल्प प्रमाणात, योग्य बि- बियानाचा अभाव, दुष्काळ, निसर्गाचा लहरीपणा इत्यादी कारणामुळे शेतीची उत्पादन क्षमता कमी झाली. शेतीची तुकड्यात विभागणी झाली. त्यामुळे शेती कसण्यासाठी अपुरी पडू लागली. कुटूंबातील राबणाऱ्यांची संख्या जास्त व शेती कमी असल्यामुळे उत्पादन घटले. त्याचा परिणाम शेतकऱ्यांवर होऊ लागला. कुटूंबाचे पालन पोषण, आजार, विवाह इत्यादीची जबाबदाऱ्या त्यांच्यावर येऊन पडली. त्यामुळे शेतकऱ्यांना खाजगी सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागत असे. भारत देशात महाराष्ट्र हे प्रगत राज्य असले तरी प्रादेशिक असंतुलन एक गंभीर समस्या आहे. महाराष्ट्रामध्ये कोकण, विदर्भ व मराठवाडा असे प्रादेशिक विभाग आहेत. या विभागात कोकण हा पुढारलेला प्रादेशिक विभाग आहे. त्यांच्या मानाने विदर्भ व मराठवाडा अतीशय मागासलेला आहे.

मराठवाड्यातील शेतीच्या मागासलेपणाची कारणे अशी की, शेती व्यवसायाच्या विकासाला आवश्यक अशा मूलभूत सुविधा येथे कमी आहेत. उदा. जलसिंचन, वाहतूक, दळण-वळण, शेती संशोधन इ. सर्वात मोठी उणीव पतपुरवठ्याची आहे. कारण मराठवाड्यातील सहकारी चळवळ क्षीण आहे व व्यापारी बँकांच्या सोयी अपुरे आहेत. मराठवाड्यातील सामाजिक मागासलेपणाही, साक्षरता कमी, विशेषतः स्त्रियांची साक्षरता फारच कमी, शिक्षण कमी व त्याची गुणवत्ता फारच कमी तंत्रशिक्षणाच्या व व्यावसायिक कुशलता वाढविणाऱ्या सुविधा कमी, आरोग्यासाठीच्या सोयी कमी, कुपोषण अधिक, सहकारी

संस्था क्षीण, स्वयंसेवी संस्थाचा अभाव इ. त्याचबरोबर शेतीला पुरक व्यवसायाचाही अभाव असल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती नाजूक बनत चालली आहे. उदा. मत्स्य व्यवसाय, कुकुटपालन, पशुसंवर्धन, फळबागायती, दुग्ध व्यवसाय, इत्यादीची मराठवाड्यात खुप क्षमता असूनही ते सर्व व्यवसाय प्राथमिक अवस्थेत आहेत.

मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील एक महत्वपूर्ण असा प्रादेशिक विभाग आहे. मराठवाडा, विदर्भ व कोकण या प्रादेशिक विभागांचे मागासलेपण आणि विकासातील विभागीय असमतोल यामुळे या भागात गेल्या ७० वर्षांपासून आर्थिक, राजकीय व सामाजिक विचार केला असता. मराठवाडा हा विभाग कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असलेला प्रदेश आहे. मराठवाड्यात एकूण भूमीपैकी ५६.८ लाख हेक्टर क्षेत्र हे लागवडीखाली असून एकूण लोकसंख्येच्या साधारणतः ८० ते ८५ टक्के लोकसंख्या शेती व शेतीपुरक व्यवसायावर अवलंबून आहे. इतर प्रादेशिक विभागाचा विचार करता मराठवाड्यात पश्चिम महाराष्ट्रासारखे उद्योगाचे जाळे नाहीत. कोकणासारखे मत्स्यव्यवसाय व तत्सम उद्योग, किनारपट्टी सारखी विकासाची नैसर्गिक साधने नाहीत. या तुलनेत मराठवाडा नेहमीच मागासलेला राहिलेला आहे.

कृषी अर्थशास्त्राचा अर्थ (Meaning of Agricultural Economics)

कृषी क्षेत्राच्या विकासांसदर्भात अर्थशास्त्राची उपयुक्तता स्पष्ट करण्यासाठी विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी 'कृषी अर्थशास्त्र' या अभ्यास विषयाचा अर्थ व स्वरूप विविध व्याख्यांच्याद्वारे स्पष्ट केले आहे. या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) प्रा. टेलर - 'महत्तम सामाजिक हिताच्या दृष्टिने स्वतः साठी अधिकतम नफा मिळवितांना उत्पादन कशाचे करावे, उत्पादन कसे करावे, काय विकले पाहिजे व कशा पद्धतीने विकावे यासारख्या प्रश्नांवावत मार्गदर्शन करणारे तत्वे सांगणारे शास्त्र म्हणजे कृषी अर्थशास्त्र होय.'

'(Agricultural Economics deals with the principle which underline the farmer's problems of what to produce how to produce, what to sell and how to sell in order to secure the largest net profit for himself with the best interest of the society as a whole' **Prof. Taylor.**

२. प्रा. जोझियर - 'कृषी व्यवसायात जास्तीत जास्त नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने विविध संसाधनांशी संबंधित निरनिराळ्या घटकांच्या परस्पर संबंधातील नियमनाचा अभ्यास ज्यामध्ये केला जातो त्या कृषीशास्त्राच्या एका शाखेस कृषी अर्थशास्त्र म्हणतात.' '(Agricultural Economics is that branch of agricultural science which treats of the manner of regulating the relations of the different elements comprising the resources of the farmer, whether it be the relations to each other or to human beings, in order to secure the greatest degree of prosperity to the enterprise'. **Prof. Jouzier.**

संशोधन पूर्व साहित्याचा आढावा

मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांचा इतिहास व सद्यस्थिती हा संशोधनासाठी विषय निवडण्यात आला आहे. प्रस्तुत विषय निवडण्यापूर्वी मराठवाडा या प्रांतातील शेतकऱ्यांच्या संदर्भात कोणत्याही स्वरूपाचे संशोधन झालेले नाहीत. मराठवाड्यातील शेतकरी त्यांची सद्यस्थिती या विषयावर यापूर्वी साप्ताहिक, मासिक, त्रैमासिक, दैनिक वर्तमान पत्रातून मान्यवर मंडळीचे लेख कमी अधिक प्रमाणात प्रकाशित झालेले आहेत. प्रस्तुत विषयावर संदर्भग्रंथ म्हणून नगन्यपूर्ण लिखान झालेले आहेत. उदा. स. मा. गर्गे सारख्या विध्वानांनी या विषयावर संपादकीय स्वरूपात मराठवाड्याचा विकास आणि गती" हा ग्रंथ प्रकाशित केला अशा प्रकारचा दुसरा ग्रंथ माझ्या नजरेस पडला नाही. डॉ. भगवान काळे यांनी मराठवाडा काल आणि आज तसेच भुजंगराव कुलकर्णी यांनी मराठवाडा २००१ असे दोन उत्कृष्ट ग्रंथ प्रकाशित केलेले आहेत. शिवाय प्रस्तुत विषयाशी साम्य असलेले अनेक पीएच. डी ग्रंथात केवळ प्रस्तावनेच्या स्वरूपात माहिती दिलेली आहे. हे सर्व अपूर्ण लिखान व संशोधनाचा अभाव यामध्ये दिसून येतो.

संशोधनाचे महत्व:

जगाचा पोशिंदा म्हणून ओळखला जाणारा बळीराजा शेतकरी आज कोणत्या परिस्थितीत आहे. त्याची काय अवस्था आहे. आमची अर्थव्यवस्था ही कृषी वर आधारित आहे. तरीपण शेतकरी सुखी आहे का ? हा ज्वलंत प्रश्न आहे. भारत देश हा विकसनशील देश म्हणून ओळखला जातो. त्यात महाराष्ट्र चांगल्या स्थितीमध्ये असल्याचे म्हटले जाते. परंतु महाराष्ट्रातील मराठवाडा हा एक मागास प्रांत आहे. या भागात औद्योगिक दृष्ट्या मागासलेपण आढळून येते. या भूभागावर प्रचंड लोकसंख्या (वस्ती) आहे व मुख्य व्यवसाय शेती, या भागात प्रचंड बेकारी असल्यामुळे शेतीवर ताण पडतो. त्याच बरोबर हा भाग सतत दुष्काळाच्या छायेत आहे. येथील शेती कोरडवाडू व पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेती लागवडीसाठी प्रचंड खर्च येतो. ते खर्च करण्याची कुवत शेतकऱ्यात नसल्यामुळे खाजगी सावकाराकडून व बँकाकडून कर्ज घेतला जातो. सततच्या नापिकीमुळे व निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था फार बिकट झालेली दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
2. आर्थिक विकासातील कृषिची भूमिका अभ्यासाने.

आर्थिक विकासातील शेतीची भूमिका

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासातील शेतीची भूमिका ही अर्थव्यवस्थेला स्थैर्यादिष्टीत विकासास मदत करणारी असते. प्रत्येक राष्ट्राच्या प्रारंभीच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये शेतीचे महत्व अनन्य साधारण असते. आर्थिक विकासात त्या देशातील, विभागातील, प्रदेशातील शेतीची भूमिका महत्वपूर्ण होती. शेती उत्पादन राष्ट्रीय, विभागीय, प्रादेशिक विकासासाठी गरजेचे आहे. शेतीमुळे लोकसंख्येच्या मोठ्या भागाला अन्नधान्याचा पुरवठा व रोजगाराची निर्मिती करता आली आहे. याशिवाय उद्योगाच्या विकासासाठी शेतीतून आदानांचा पुरवठा केला जातो. त्याचप्रमाणे शेतीतून येणाऱ्या मागणीमुळे उद्योगातील वस्तूंचा खप वाढतो. त्यामुळेच औद्योगिकीकरणाची पूर्वअट म्हणजे शेती विकास मानला जातो. शेती विकासाशिवाय औद्योगिक विकास अपूर्ण राहतो.

शेतीची आर्थिक विकासातील भूमिका व महत्व याविषयी अर्थतज्ञांमध्ये मतभिन्नता दिसून येते. प्रा. विल्सन, प्रा. बारकेर व प्रा. बारसांडी यांच्या मते जगातील बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर उदरनिर्वाह करीत आहे व शेतीतून उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल पुरविला जातो. परंतु प्रा. डेव्हिस यांच्यामते, राष्ट्राच्या प्रगतीत शेती क्षेत्राबरोबर इतर क्षेत्रांचा सहभागही अत्यंत महत्वाचा असतो. त्यामुळे शेती क्षेत्रास अतिरिक्त महत्व देणे योग्य नाही. जगातील, राष्ट्रातील, राज्यातील अनेक विकसित भागांचा, प्रदेशांचा अनुभव असा आहे की, आर्थिक विकासाबरोबर शेतीचे महत्व कमी होत जाते, स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती क्षेत्राचे प्राबल्य वाढत जाते. त्यामुळे तज्ञांच्या मते आर्थिक विकासात शेती क्षेत्र हे मूलभूत असू शकत नाही. परंतु वरीलप्रमाणे तज्ञांच्या मतभिन्नता एकांगी स्वरूपाची वाटते. कारण आर्थिक विकासाची प्रक्रिया अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांचा विचार करता परस्परावलंबी असते. कृषी विकासावर औद्योगिक विकास अवलंबून असतो, तर औद्योगिक विकासाची पूर्वअट कृषी विकास असतो. तरीही जगभराचा राष्ट्राच्या, राज्याच्या, प्रदेशाच्या आर्थिक विकासाचा अनुभव व इतिहास विचारात घेता विकासाची मूलभूत प्रक्रिया शेतीक्षेत्रातूनच सुरू होते हे नाकारता येत नाही. राष्ट्राच्या राज्याच्या, प्रदेशाच्या आर्थिक विकासातील शेतीची भूमिका व महत्व आपणास पुढील मुद्द्याच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

अन्नधान्याचा पुरवठा :-

मानवी जीवनासाठी हवा व पाणी याबरोबरच अन्न हा मूलभूत घटक आहे. मानवास जीवंत राहण्यासाठी अनधान्य आवश्यक आहे. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर अनधान्याची गरज वाढत जाते वाढती अनधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी शेती क्षेत्राचा विकास अपेक्षित आहे. अन्नधान्य उत्पादन कमी झाल्यास किंवा अपुरे पडल्यास त्याची आयात करावी लागते. अन्नधान्याची आयात वाढल्यास व्यवहारातील प्रतिकूल बनतो. अन्नधान्याच्या उपलब्धतेसाठी विदेशावर अवलंबून राहणे शाश्वत आर्थिक विकासास मारक ठरते. अन्नधान्याची आयात ज्या देशातून करतो त्या देशाच्या अर्थिक, राजकीय दबावाला देश बळी पडतो. यासाठी कृषी विकासाचे योग्य दिर्घकालीन धोरण आखून अनधान्य उत्पादन वाढविणे आवश्यक असते. देशातील भांडवल अन्नधान्य आयातीसाठी वापरल्यास भांडवली यंत्रसामग्री व तंत्र वैज्ञानिक प्रगतीसाठी गंगाजळी कमी पडते.

राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान :-

अनेक विकसित देशांच्या राष्ट्राच्या, राज्याच्या तसेच प्रदेशाच्या आर्थिक इतिहासावरून आपणास असे दिसून येते की शेतीची प्रगती हि देशाचा आर्थिक विकास गतिमान किंवा प्रवेगीत करते. सद्या औद्योगिकीकरणात अग्रेसर असणाऱ्या विकसित राष्ट्रांची अर्थ व्यवस्था एकेकाळी कृषी आधारीत होती. त्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे वर्चस्व होते. विकसित राष्ट्रीय उत्पन्नात आजही कृषी क्षेत्राचा हिस्सा महत्वाचा आहे.

कच्चा मालासाठी पूर्व अट (Pre-Requisite for Raw Material)

विकासनशील देशात कृषी आधारीत उद्योगाच्या प्रगतीसाठी कच्चा मालाचा पुरवठा वाढविण्याकरीता शेतीची आधुनिकता आवश्यक आहे. कृषी मालाच्या पुरवठ्यातील कमतरता ही उद्योगाच्या उत्पादनावर विपरीत परिणाम करत. देशाच्या, राज्याच्या तसेच प्रदेशाच्या आर्थिक विकासात अडथळा येतो. पीठ तयार करण्याच्या गिरण्या, तांदूळ गिरण्या, तेल व डाळ गिरण्या, मांस, दुग्ध पदार्थ संघ, साखर कारखाने, सूत गिरण्या, ताग गिरण्या, कापड गिरण्या, वार्डन तयार करणारे

कारखाने व इतर अनेक उद्योग शेतमालावर आधारीत आहेत. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेतीतील कच्च्या मालावर आधारीत असणारे अनेक उद्योग अर्थव्यवस्थेच्या विकासात भर घालतात.

रोजगार निर्मिती - (Employment Generation)

विकसनशील भागात वाढत्या लोकसंख्येला काम पुरविणे शेती क्षेत्रामुळे शक्य झाले आहे. अतिरिक्त लोकसंख्या शेतीमध्ये सामावून घेतली जाते. कृषी क्षेत्राचे आकारमान, औद्योगिकीकरण, रस्ते, धरणे व इतर विकासाचे प्रकल्प यामुळे कमी होवू लागले आहे. बिगर शेती क्षेत्रासाठी लागणारे श्रमिक प्रामुख्याने शेती क्षेत्रातून पुरविले जातात. भारतात आजही ७०% लोकसंख्या रोजगारासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. शेतीकडून उद्योग, व्यापार, हॉटेल, सेवा क्षेत्र इ. कडे श्रमशक्ती पुरविली जात असल्यामुळे आर्थिक विकास दर वाढत आहे.

पायाभूत सुविधांची निर्मिती (Creation of Infrastructure)

कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी रस्ते, बाजारपेठा, साठवणूक गृहे, रेल्वे वाहतूक, पोस्ट सेवा, पाणी विद्युत पुरवठा व इतर पायाभूत सुविधांची गरज असते, त्यामुळे औद्योगिक व बँकिंग विमा इत्यादी क्षेत्राला मागणी वाढते. त्यांच्या प्रगतीला चालना मिळत आहे. कृषी क्षेत्रासाठी लागणारी पायाभूत क्षेत्रातील सुविधा शेतीक्षेत्राचा विकास दर वाढवितात.

विषमता कमी करण्यासाठी मदत (Reduce Inequality)

ज्या देशात, राज्यात, प्रदेशात शेती क्षेत्राचे वर्चस्व आहे, अतिरिक्त लोकसंख्या आहे अशा देशामध्ये ग्रामीण व शहरीभागात आर्थिक किंवा उत्पन्न विषमता प्रचंड प्रमाणात असते. अशा प्रकारची उत्पन्नाची विषमता कमी करण्यासाठी शेतीस उच्च प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. शेती क्षेत्रातील उत्पन्न वाढीसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. कारण शेतीतील उत्पन्न वाढल्यास, संपन्नावस्था निर्माण झाल्यास ग्रामीण भागातील बहुसंख्य लोकांचे उत्पन्न वाढून आर्थिक किंवा उत्पन्न विषमता काही प्रमाणात कमी होण्यास मदत होईल.

प्रभावी मागणीची निर्मिती :

कृषी क्षेत्राच्या विकासाबरोबर शेतकरी, शेतमजूर यांची खरेदीशक्ती वाढून बिगर-कृषी क्षेत्राच्या वाढीस चालना मिळते. बिगर कृषी क्षेत्रामधून उत्पादीत होणाऱ्या वस्तूसाठी शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न वाढीमुळे बाजारपेठ उपलब्ध होते. त्यामुळे शेतीचा विकास झाल्यास शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते. बिगर-कृषी क्षेत्राचा विकास वृद्धिंगत होतो. शेतीतून नगदी पिकांची लागवड वाढून, उत्पादकता वाढून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते औद्योगिक वस्तूसाठी मागणी वाढते उदा. शेती यंत्रे किटकनाशके, हुण्णनाशके, इत्यादीमुळे औद्योगिक वृद्धी होते. अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास होण्यास शेतीमुळे मदत होते.

आर्थिक घसरणीतून बाहेर येण्यासाठी :

अर्थव्यवस्था आर्थिक घसरणीतून बाहेर पडण्यासाठी शेती क्षेत्राची भूमिका महत्वाची आहे. आर्थिक घसरणीच्या कालावधीत औद्योगिक उत्पादन मागणी घटीमुळे बंद केले जाते. लोक औद्योगिक वस्तूंना मागणी करत नाहीत मात्र शेतीतून उत्पादीत होणारा शेतमाल जीवनावश्यक वस्तू असल्यामुळे त्याची मागणी नियमीत राहते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत प्रतिकूल

परिस्थिती असताना शेती क्षेत्रासाठी असणाऱ्या प्रभावी मागणीमुळे अर्थव्यवस्था आर्थिक संकटातून किंवा घसरणीतून पुनरुज्जीवित होते.

विदेशी चलनाचा स्त्रोत: (Source of Foreign Exchange)

जगातील अनेक विकसनशिल देश प्राथमिक वस्तूंची निर्यात करतात. या देशांच्या एकूण निर्यातीमध्ये ६० ते ७० % हिस्सा शेती आधारीत प्राथमिक वस्तूंचा असतो. त्यामुळे शेती क्षेत्रातून निर्यात होण्याच्या क्षमतेवर विदेशी यंत्रसामग्री व भांडवल वस्तू किती प्रमाणात आयात करावयाच्या हे ठरते. शेतीतून होणारी निर्यात पूर्ण कार्यक्षमतेने न झाल्यास देशाचा व्यवहारतोल प्रतिकूल राहतो. त्याचा परिणाम म्हणून तूटीचा अर्थभरणा वाढतो.

सारांश:

कृषी क्षेत्रामध्ये हवामान व तंत्रज्ञानाच्या वापरातील भिन्नतेमुळे उत्पादन व उत्पादकतेत अनिश्चितता निर्माण होवून किंमत व उत्पन्न अनिश्चित राहते. याचा परिणाम कृषी क्षेत्र व शेतकऱ्यांच्या मनस्थितीवर मोठ्या प्रमाणात होतो. शेतकऱ्यांना हवामान पर्जन्य, उत्पादन किंमत, कर्ज पुरवठा, विपणन इत्यादीबाबत अनिश्चिततेला सामोरे जावे लागते. याबाबत राष्ट्रीय कृषी विमा योजना, पिक विमा, शेत उत्पन्न विमा, पशुधन विमा तसेच पॅकेज विमा इत्यादीमुळे शेतकऱ्यांना धोका व्यवस्थापन करणे शक्य होते. कृषी विकासासाठी शेतीतील अनिश्चितता आणि धोके कमी करणे आवश्यक आहे.

कृषी क्षेत्रातील अनिश्चितता कमी करण्यासाठी पिकांचे विविधीकरण, पिक विमा स्पर्धा टाळणे, शासनाचा हस्तक्षेप, पुरक उद्योगांना चालना, किंमतीचा अंदाज, करार पद्धती, लवचिकता, रोखता, नाविन्यता इत्यादी बाबींचा वापर करावा. शेतीमध्ये हवामान, उत्पादकता, किंमती शासकीय धोरणे, जागतिक बाजार, आणि इतर घटकातील अनिश्चिततांमुळे उत्पन्न घटून घोके निर्माण होतात. धोका व्यवस्थापन म्हणजे विविध पर्यायांपैकी किमान धोक्यांच्या व अधिक वित्तीय फायद्याचा पर्याय निवडणे होय. शेतीतील प्रमुख धोक्याचे प्रकार हवामान घोका, दुष्काळ, उत्पादन धोका, किंमत धोका, वित्तीय धोका व विपणन धोके होत.

शेतीतील धोक्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी विविध मार्ग आहेत. शेतीतील धोक्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी औपचारिक व अनौपचारिक यंत्रणा आहेत. अनौपचारिक यंत्रणेत अधिक धोक्याची पिके टाळणे, पिकांमध्ये विविधतेचा समावेश होतो तर औपचारिक यंत्रणेत कृषी विमा किमान आधार किंमत पद्धती व वायदे बाजाराचा समावेश होतो.

संदर्भ सूची :

1. य. दि. फडके विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र मौज प्रकाशन
2. भुजंग कुलकर्णी मराठवाडा २००१ बी. आर पब्लिकेशन कॉ. नवी दिल्ली १९८०
3. डॉ. भगवान काळे मराठवाडा काल आणि आज, सकेत प्रकाशन, जालना १९८८
4. महाराष्ट्र गॅझेटिअर (महाराष्ट्र शासन प्रकाशित)
5. नादेड जिल्हा गॅझेटिअर

6. लातूर जिल्हा गॅझेटिअर
7. उस्मानाबाद जिल्हा गॅझेटिअर
8. बीड जिल्हा गॅझेटिअर
9. औरंगाबाद जिल्हा गॅझेटिअर
10. जालना जिल्हा गॅझेटिअर
11. परभणी जिल्हा गॅझेटिअर
12. हिंगोली जिल्हा गॅझेटिअर
13. डॉ. सुधीर भोंगळे शेती इस्त्राईलची, राजहंस प्रकाशन
14. अँग्रोवन कृषी ज्ञानमहा- पाणीदार गावे, सकाळ प्रकाशन
15. संपादक स. मा. गर्गे मराठवाडयाचा विकास दिशा आणि गती
16. किर मालसे महात्मा फुले समग्र वाङ्मय
17. प्रा. कुलकर्णी मीना श्री शाडु छत्रपतीचे अर्थकारण, गौरीनंदन पब्लिकेशन कोल्हापूर
18. डॉ. संगवे विलास (संपादकीय) राजर्षी शाहु छत्रपती पेपर्स खंड ५ (१९०६-१९०९)

